

SÖZ VURĞUSU PROSODİYA SİSTEMİNİN ELEMENTİ KİMİ

Müasir dövrdə nitq və informatika texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq nitqin seqment elementləri ilə yanaşı, superseqment vasitələrin tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir. Dilin superseqmentsəviyyəsinə aid prosodikvasitələr digər dil səviyyələri ilə müqayisədə, eləcə də fonetik-fonematik səviyyəyə nisbətə az öyrənilmişdir. Yeni texnologiyaların dilin müxtəlif səviyyələri üzrə eksperimentlərin aparılması və dəqiq nəticələrin əldə olunması üçün yaratdığı şərait, eləcə də müxtəlif texnoloji yeniliklərdə bu eksperimentlər zamanı əldə olunan nəticələrin tətbiqi imkanları, nitqin tanınması və sintezi ilə bağlı əldə olunan nailiyyətlər fərqli istiqamətlər üzrə araşdırmaların aparılmasının gündəmə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan son dövrlərdə superseqment səviyyə ilə bağlı nitqin tədqiqi, prosodiya vasitələrinin linqvistik, psixoloji və koqnitiv istiqamətdən öyrənilməsi həllini gözləyən bir çox məsələlərin yeni aspektdən yanaşmaqla araşdırılması məsələsini aktuallaşdırmışdır. Prosodiya elementi kimi sözün fonetik baxımdan vahid qurum olaraq birləşməsinə xidmət edən söz vurğusu müxtəlif dillərin materialı əsasında araşdırılsa da, istər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkoloji araşdırmalarda bu məsələ ilə bağlı nəzəri, həm də metodoloji baxımdan problemlivə mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Söz vurğusu intonasiya kimi superseqment vahid olmaqla xətti – seqment vahiddən ayrı, müstəqil şəkildə mövcud ola bilmir, nitqdə onlara qoşularaq, başqa sözlə, əlavə olunaraq reallaşır. Söz vurğusunun fonetik təbiətinin təhlili göstərir ki, o müxtəlif prosodik vasitələrlə və ya onların kompleks şəkildə iştirakı ilə formalaşır. Prosodiya elementləri nitq axınında nitq seqmentinin heca, söz, sintaqm, fraza kimi bütün səviyyələrində reallaşaraq mənəfərqləndirici funksiya daşıyır. Prosodiyanın elementi kimisuperseqment vahidlərin subyektiv səviyyədə dərk olunması ilə bağlı tonun yüksəkliyi və uzunluq kimi xüsusiyyətlərlə yanaşı, səsə əsas artikulyasiyasına əlavə kimi çıxış edən palatallaşma, qlotallaşma, nəfəslilik kimi əlamətlər, eləcə də səsə fiziki aspektləri – tezlik, intensivlik, zaman göstəriciləri tədqiq olunur.

İstifadə olunan prosodik dil vasitələrinin səciyyəsi, eləcə də funksiya baxımından müxtəlif olması ilə diqqəti cəlb edən hecadaxili (seqment) və xarici (superseqment) prosodiya müasir dilçilikdə fərqli istiqamətlər kimi təqdim olunur. Hecanın daxili xüsusiyyətlərini, onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı münasibətini öyrənən hecadaxili prosodiyadan fərqli olaraq, hecaxarici prosodiya, söz və fraza kimi mürəkkəb dil vahidlərinin yaratdığı heca tonu, söz vurğusu və intonasiyanın diferensial əlamətlərini öyrənir və uyğun olaraq tonologiya, aksentologiya və intonologiyada tədqiq olunur. Deməli, prosodiya elementləri xüsusi tədqiqat sahəsi olan müstəqil sahələrin formalaşmasını ləbüdü edir. Əsas vahidləri baxımdan fərqlənən bu sistemlər vasitə və funksiyasına görə də müxtəlifdir. Lakin uzun müddət fonetika sahəsindəki tədqiqatlarda “prosodiya” termini “intonasiya” termininin qarşılığı kimi işlənmiş, hər iki termin dilin superseqment vahidlərinin funksional sistemini ifadə etməyə xidmət etmişdir. Müasir tədqiqatlarda prosodiyadan bəhs olunduqda isə bütün dil vahidləri səviyyəsində istifadə olunan superseqment vahidlər, intonasiya ilə bağlı tədqiqat sahəsi kimi isə yalnız fraza səviyyəsində reallaşan vahidlər nəzərdə tutulur.

Prosodik vasitələr müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin birləşərək mürəkkəb dil vahidinə çevrilməsi və ya digər vahidlərin fonunda fərqlənməsinə xidmət edir. Prosodik dil hadisələri ilk növbədə superseqment səviyyədə reallaşdığından dilin prosodik səciyyəsi birbaşa onun superseqment vahidlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq formalaşır. Bəzi fonem əvəzlənmələri, ton sistemi, intonasiya və vurğu superseqment səviyyənin vahidlərini təşkil edir - dolayısı ilə, bu vahidlər prosodik sistemin elementləri kimi tədqiq oluna bilər. Bundan əlavə, qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan bu vahidlər ümumi prosodiya sisteminin formalaşmasında iştirak edir. Söz vurğusunun akustik baxımdan fiziki göstəricisi kimi çıxış edən heca (və ya mora) güc/intensivlik, uzunluq və ya səs tonunun yüksəkliyi kimi prosodik komponentlərin güclənməsi ilə fərqləndirilir. Adətən, vurğulu hecanın fərqləndirilməsində bir yox, bir neçə komponent eyni zamanda iştirak edir. Lakin bu komponentlərdən birinin hər hansı dildə aparıcı olması söz vurğusunun tipini müəyyənləşdirir. Belə ki, intensivliyin üstünlüyü ilə formalaşan vurğu dinamik (və ya ekspirator), tonun yüksəkliyi əsasında formalaşan musiqili, və ya tonik, uzunluğun dəyişməsi ilə meydana çıxan vurğu isə kəmiyyət vurğusu (və ya kvantitativ) adlanır.

Söz prosodiyası sözün tərkibindəki hecaların vahid strukturda birləşməsinə xidmət edir. Bu halda sözlər aydın ritmik quruluşa malik olması ilə diqqəti cəlb edir: vurğulu heca fərqli tələffüz olunur, digərləri güc baxımından ondan zəif olur. Beləliklə, nitqdə səs axını vurğulu heca ətrafında birləşən bir neçə ritmik hissəyə bölünür.

Dilin prosodik sisteminin ayrılıqda, müstəqil struktur kimi tədqiqi dilə semiotik sistem kimi yanaşma, eləcə də dil səviyyələrinin müstəqil şəkildə təhlili ideyasına (1, s.18) əsaslanır. Lakin nitqin prosodik elementlərinin kompleks, sistemli şəkildə yanaşmaqla təhlili daha obyektiv nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Sistemli yanaşma bir çox məsələlərin, xüsusilə sistem daxilində hər bir prosodik elementin yerindən, funksiyasından asılı olaraq meydana çıxan fərqli məqamların, prosodik sistem əsasında bütövlükdə dil strukturu və burdakı daxili proseslər haqqında təsəvvürün əldə olunması üçün də məqsədəuyğundur.

Müasir dilçilikdə aktual problemlərdən biri kimi diqqəti cəlb edən canlı nitqin təhlili məsələləri bir çox sahələrin, eləcə də prosodiya sisteminin fərqli prizmadan araşdırılmasına şərait yaradır. Prosodiyatermini altında bütün nitq səviyyələrindəki seqmentlərdə reallaşan fonetik vasitələr sistemindən başlayaraq nitqin qurulmasında iştirak edən superseqment vasitələrə qədər (2, s.401-402) anlayışlar sistemi nəzərdə tutulur. Əsas tonun tezliyi, intensivlik, uzunluq kimi göstəriciləri əhatə edərək nitq signalının reallaşmasında iştirak edən material vasitə kimi qəbul olunan prosodiyaa anlayışı “prosodika”, “prosodemika” terminləri ilə də ifadə olunur (3, s.29-32.). Bəzi mütəxəssislər bu terminlərin fərqli mənə çaları ifadə etdiyini qeyd edirlər. “Prosodika nitq axınında hecanın realizasiya xüsusiyyətləri ilə, heca ardıcılığının müəyyən ritmik-melodik vahid kimi qurulması ilə səciyyəlidir.

¹⁰⁵ *Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt ş., Azərbaycan. e-poçt: gunel.velizade@yahoo.com*

Prosodika terminində danışanın individual xüsusiyyətləri və ümumilikdə dil prosodiyası ... nəzərdə tutulur. Posodemika termini nitqin semiolojirelevant xüsusiyyətlərinin (tonal dillərdə ton, əsas vurğulu hecanın reallaşması və s.) təsvirini nəzərdə tutur” (4, s. 21). Müəllif fikrini obrazlı şəkildə belə ifadə edir: “Prosodiya – tikinti materialıdır, prosodika – düşünülənin tikilmə üsuludur, prosodemika isə tikintinin sosial baxımdan təyinatı və hər hansı əlamətə görə digər tikintilərdən fərqi” (4, s.21). Bəzən prosodiya daha sadə şəkildə təqdim olunur: “nitqin ton yüksəkliyi, uzunluq kimi ritm-intonasiya tərəflərinin ümumi adı” (5, s. 344).

Prosodiya və intonasiya terminlərinin fərqli məzmunundan bəhs edən N.Svetozarovaprosodik sistemin hecadan başlayaraq səslərin ardıcılığının qurulması üsulu olduğunu, intonasiya dedikdə isə sintaqm və söyləmlərinprosodik baxımdan qurulması üsulunun nəzərdə tutulduğunu qeyd edir (6, s. 6-7).

Mürəkkəb superseqmenthadisə olan söz vurğusu dilin bütün strukturu ilə bağlı olmaqla fərqli keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Bu baxımdan tələffüz zamanı sözdə digər hecaların fonunda fərqlənən vurğulu heca akustik baxımdan müxtəlif fonetik əlamətlərlə təzahür edə və ifadə oluna bilər. Adətən belə ifadə vasitəsi kimi intensivlik, uzunluq (davamlılıq), əsas tonun tezliyi kimi prosodik əlamətlərdən biri çıxış edir. Nitqin prosodikəlamətlərindən səsin davamlılığı, intensivlik, əsas tonun tezliyi kimi göstəricilər universal səciyyə daşımaqla ümumilikdə insan nitqi üçün səciyyəvi olması ilə, eləcə də prosodiya səviyyəsində elementlərin reallaşma əlaməti kimi diqqəti cəlb edir. Bu əlamətlər nitqin məna və intonasiya baxımından üzvlənməsi, söyləmin kommunikativ tipinin çatdırılması, müxtəlif emosional mənalara ifadəsi üçün istifadə olunur. Bu tipli prosodik göstəricilər bir sıra sistem səciyyəli dil hadisələrinin əlaməti kimi çıxış edir. Məhz bu hadisələrdən bəhs edən N.Svetozarova vurğu və intonasiyadan “avtonom” sistem kimi danışır. Daxili qanunauyğunluqları və xüsusi daxili əlaqələr sistemi olan bu “sistem”lərin eyni prosodik vasitələrlə ifadə olunması, bəzən prosodik vasitə ilə ifadə olunan məlumatın ekstralinqvistik səciyyə daşması tədqiqatçının verilən məlumatda seqment və superseqment, universal və xüsusi hadisələri, eləcə də vurğu və ya intonasiya ilə bağlı olması ilə dəqiqləşdirmə aparmaq məcburiyyətində qalmasını şərtləndirir. Prosodiyanın “hecadan başlayaraq səslərin ardıcılığının qurulma üsullarını”, intonasiyanın isə “söyləm və sintaqmınprosodik baxımdan qurulması”nı əhatə etdiyini yazan N.Svetozarovaya görə, prosodiya termini intonasiya terminindən daha geniş anlayışı ifadə edir və rus dilində olduğu kimi vurğunun xüsusi çəkisi olan dillərdə bu anlayışlar arasındakı sərhədin dəqiq şəkildə müəyyən olunması xüsusilə vacibdir (7). Rus dili materialları əsasında təbii və sintez olunmuş nitq üzərində aparılmış eksperimentlərin nəticəsinə görə, söz vurğusu və fraza prosodiyası arasında sıx qarşılıqlı əlaqə aşkar olunmuşdur – eksperimentin nəticəsi frazada söz vurğusunun qavranılmasında melodik konturun rolu ilə bağlı fərziyyələri təsdiqləmişdir (7). Deməli, ümumi intonasiyanın formalaşmasında söz vurğusunun xüsusi çəkisi və özünəməxsus rolu vardır - bu isə hər bir dil üçün universal əlamətlərlə yanaşı, onun tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq spesifik çalarların əlavə olunması şəklində özünü büruzə verir.

Prosodiya anlayışı geniş marağa səbəb olduğu qədər də fərqli şərh və yanaşmaların meydana çıxması ilə diqqəti cəlb edir. Təzadlı fikirlərə görə, bəzən prosodiya və intonasiya sərhədləri müəyyən olan tam fərqli anlayışlar kimi təqdim olunur, digər tərəfdən, prosodiya çoxkomponentli intonasiya ilə bir çox məqamlarda kəşisir, intonasiyanın komponentləri “prosodik elementlərin mürəkkəb kompleksi” (8, s.180–181, 367) kimi təqdim olunur. Bu məqamda intonasiya və prosodiya nitqdə vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların tələffüz sistemi kimi dəyərləndirilərəkeyniləşdirilir (8, s.180–181, 367). İntonasiyanı prosodik elementlərin mürəkkəb kompleksi kimi təqdim edən müəllif melodika, ritm, intensivlik, temp, tembr kimi göstəriciləri sadalamaqla anlayışlar arasındakı sərhədi götürür. A.Reformatski mürəkkəb hadisə kimi təqdim etdiyi intonasiyanın dilin prosodik elementlərinin tərkib hissəsi olduğunu yazır (9, s.191). Eyni fikrə V.Solnsevin şərhində də təsadüf olunur – müəllif intonasiyanı dil vasitələrindən biri kimi təqdim etməklə onun adətən prosodik vasitə kimi müəyyən olduğunu qeyd edir (10, s.152.). İntonasiyanı prosodiyanın bir hissəsi hesab edən L.Girinskayanın fikrincə, dil vahidlərinin prosodik baxımdan təhlili zamanı intonasiyanın əlamətlərinin aşkarlanması bu fikri təsdiqləyir (11, s.279.). Prosodiyanın dil mexanizmi və strukturunun mərkəzində yerləşdiyini qeyd edən müəllif prosodik təhlil zamanı qarşılaşdırılan elementlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən olunma imkanlarını bununla izah edir (11, s. 279). Beləliklə, ümumi şəkildə yanaşsaq, əsasən, intonasiyanın prosodiya sisteminin tərkib hissəsi olması fikrinin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bəzi tədqiqatlarda intonasiyanın prosodik komponentlərinin sadalanmasının şahidi oluruq. Tonun yüksəkliyi, temp kimi komponentlərdən bəhs edən M.Sokolovaprosodiyanın bu komponentləri ehtiva etdiyini və beləliklə, “intonasiya” terminini əvəz edə biləcəyini yazır (12, s.136, 192). İntonasiyanın prosodiyanın bir hissəsi olması fikri ilə yanaşı, bəzi tədqiqatlarda prosodiyanın intonasiyanın reallaşması üçün köməkçi vasitə kimi təqdim olunduğunun da şahidi oluruq. T.Nikolayevanın fikrincə, “intonasiya linqvistik funksiyalara malik (üzvlənmə, əlaqə və məzmun münasibətlərinin çatdırılması) müstəqil dil hadisəsidir. Bu funksiyaların həyata keçirilmə vasitəsi olaraq melodika, aksent və zaman göstəriciləri kimi əsas prosodik vasitələr çıxış edir” (13, s.c. 9). İntonemadan daha geniş anlayışı ifadə edən prosodema həm intonasiya, həm də aksentuasiya ilə bağlı vasitələri ehtiva edir. Prosodemani fonemdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri isə onun “bir neçə fonem ardıcılığının üzərinə əlavə olunduğundan” (14, s. 64, 71) təcrid olunaraq ifadə oluna bilməməsidir.

Bu iki sistem arasında ümumi xüsusiyyətlərin mövcudluğu, dialektik qarşılıqlı əlaqə onların fərqli şəkildə olsa da, eyni elementlərdən bəhrələnməsində də özünü göstərir. Nitq intonasiyası ümumi şəkildə “əsas tonun tezliyi, intensivlik və davamlılıq kimi prosodik əlamətlərlə səciyyələnir – bunlar isə qavrama zamanı melodik, güc (yüksəklik) və temporal komponentlərə uyğun gəlir (1, s.17).

Bəzi tədqiqatlarda “prosodiya” termininin bütövlükdə nitqin tonun yüksəkliyi, davamlılıq və səsin yüksəkliyi kimi superseqment xüsusiyyətlərini adlandırmaq məqsədilə işlədildiyi qeyd olunur (15, s.6).

Prosodik əlamətlərdən bəhs edərkən ton, güc və kəmiyyətdən bəhs edən R.Yakobson bu göstəricilərin səsin üç başlıca xüsusiyyətinə - yüksəklik, güc və davamlılığa uyğun olduğunu, onların ən yaxın korrelyatlarının isə tezlik, intensivlik və zaman olduğunu qeyd edir (16, s.248).

Supersegment vahidlərdən bəhs edərkən tonun yüksəkliyi, vurğu, nazalizasiya kimi parametrlərin də qeyd olunduğu “Webster” lüğətində “başqa sözlə prosodema adlanan bu suprasegment vahidlərin” segment fonem ardıcılığı ilə müşayiət olunduğu, bu sait və samitlərin isə müəyyən konstruksiyada toplaşaraq nitq ünsiyyətini təmin etdiyi göstərilir (17, s. 2299).

“Prosodika” və “prosodiya” terminlərinin dilçilikdə birmənalı məzmun daşmadığını yazan L.Zinder (18, s.257) bu başlıq altında heca prosodiyası, söz vurğusu və intonasiyadan bəhs edir. Söz vurğusunun fonetik səciyyəsinin tədqiqi zamanı böyük çətinliklərin meydana çıxdığını yazan müəllif bunun səbəbini söz vurğusu və intonasiyanın eyni - ortaq komponentlərə malik olması ilə izah edir: “... vurğunun komponentləri – intensivlik, tonun yüksəkliyi və davamlılıq söz vurğusu və cümlə prosodikası – sintaktik vahidlərin intonasiyası ilə ortaqdır. Nitqdə təcrid olunmuş şəkildə tələffüz olunmuş ayrıca söz eyni zamanda cümlə və ya sintaqmdır, deməli, uyğun intonasiyaya malikdir; əgər bu söz daha böyük həcmli sintaktik vahidə daxildirsə, özündə bu intonasiyanın bir hissəsini daşıyır. Məsələ əlamətlərin bu ümumi mənzərəsindən məhz söz vurğusuna aid olanları müəyyən etməkdir” (18, s.267). İntonasiyanın bir neçə komponentdən (səsin əsas tonunun tezliyi, intensivlik, uzunluq və ya temp, pauza, tembr) əmələ gəldiyini yazan L.Zinder ilk üç komponentin söz vurğusunun komponentləri ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd edir (18, s.273).

Prosodik əlamətlərdən bəhs edərkən N.Trubeskoyprosodik əlamətlərin kəmiyyət baxımından təhlili zamanı minimal prosodik vahidin bəzi dillərdə heca, digərlərində mora olduğu nəticəsinə gəldiyini yazır (19, s.211). “Prosodemlərinfərqləndirilməsinə hecalı dillərdə intensivlik, morali dillərdə tonun yüksəkliyi şərait yaradır (19, s.211).Müəllif prosodik göstərici kimi tonun variasiyaları və vurğudan bəhs edir (19, s.228). Aydın məsələdir ki, ton dəyişiklikləri – qalxan və enən ton intonasiyanın mühüm əlamətlərindəndir. Prosodiya və intonasiyanın supersegment səviyyəyə aid olması onları yaxınlaşdıraraq fonem və onun diferensial əlamətlərindənuzaqlaşdırırsa da, bəzi məqamlar bu anlayışların fərqləndirilməsini labüd edir. Belə ki, intonasiya “bütövlükdə söyləmin (istər cümlə, istərsə də onun hər hansı hissəsi olsun) üzərinə yerləşir” (20, s.180). Bu baxımdan da söz vurğusu və intonasiyanın spesifik fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxmış olur.

Bu məsələ ilə bağlı A. Martinenin münasibəti xüsusi maraq doğurur. Fonologiyayı fonematika və prosodiya olmaqla iki hissəyə ayıran A. Martinenin fikrincə, fonematika “fonemlərin, onların variantının və onları təşkil edən elementlərin öyrənilməsini” ehtiva edir. Prosodiyadan bəhs edən müəllif “fonemin əhatə dairəsinə daxil olmayan bütün digər səs hadisələri – vurğu, ton, intonasiya, eləcə də müəyyən dərəcədə kəmiyyətlə bağlı amillər” iprosodiyaya aid edir (21, s.199).

Bir sıra nəzəri və metodoloji problemlərin həlli baxımından “prosodiya” və “intonasiya” anlayışlarının sərhədinin müəyyən olunması mühüm məsələlərdəndir. Diqqətəlayiq faktlardan biri ondan ibarətdir ki, prosodiya “nitq segmentlərinin bütün səviyyələrində reallaşan və mənəfərqləndirici rol oynayan fonetik vasitələr (yüksəklik, güc, zaman) sistemidir” (22, s. 401). İntonasiya isə “melodika, intensivlik, davamlılıq, nitq tempi və tələffüz tembrini kimi komponentlərin qarşılıqlı əlaqədə olan vəhdətidir” (23, s.197). Uyğun xüsusiyyətlər bu anlayışların eyni struktura daxil olması və bu dil səviyyəsində eyni vasitələrdən istifadə olunması ilə bağlıdır. Anlayışların müəyyənlənməsi və terminlərin dəqiqləşməsi isə bu sahədə daha dərin tədqiqat işlərinin aparılmasını tələb edir.

Dilin prosodiya sistemi xüsusi strukturun tərkib hissəsi olaraq tipoloji quruluş, tarixi inkişaf və hətta ekstralinqvistik amillərin – dil daşıyıcılarının milli təfəkkürü, koqnitiv imkanları, psixoloji və mədəni dəyərləri də daxil olmaqla təfəkkür imkanlarını da özündə əks etdirən mürəkkəb quruluşdur. Universal və spesifik xüsusiyyətlərə malik bu struktur supersegment vahidlər sistemi olaraq həm ayrılıqda hər bir dil üçün, həm də fərqli dillərin müqayisə olunması şəklində araşdırılacağı halda dil hadisəsi olaraq tam şəkildə öyrənilə bilər. Onun elementləri kimi söz vurğusu və intonasiyanın eyni akustik parametrlərin köməyi ilə ifadə olunması bir çox hallarda terminlərin işlənməsi baxımından anlaşılmaqlıq gətirib çıxarır. Lakin əsas problem nitq axınında cümlə daxilindəki söz və sintaqm və cümlə çərçivəsində prosodiyanın müəyyən olunması ilə bağlı qarşıya çıxan çətinlik və qeyri-dəqiqlikdir. Nitqin bütün səviyyələrində reallaşan fonetik vasitələrin vəhdəti olmaqla, mənəfərqləndirici rola malik, eləcə də nitq segmentlərinin üzvlənməsinə və birləşməsinə xidmət edən vasitələrin toplusunu ehtiva edənprosodiyanın tədqiqi, onun elementləri arasında münasibətin düzgün müəyyən olunması, parametrlərdən hansının söz vurğusunun formalaşmasında aparıcı rola malik olması kimi məsələlər eksperimental tədqiqat əsasında dəqiqləşdirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Webster's Third New International Dictionary of the English Language. Una bridged. Cologne : Könenmann, 1993.
2. Антипова А.М. Просодия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998
3. Антипова, А. М. Система английской речевой интонации. М. : Высш. шк., 1979.
4. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. М. : Совет. энцикл., 1966
5. Гиринская, Л. В. Фразовая просодия в аспекте структурной организации речевого сегмента // Slavica Tergestina 9 Studiaslavica II Edited by Margherita De Michel, Patrizia Deotto, Mila Nortman, Ivan Verč. Trieste : Universitàdegli Studi di Trieste, 2001
6. Дубовский Ю.А. Просодические контрасты в языке. — Симферополь: СГУ, 1983.
7. Зиндер Л.Р. Общаяфонетика. - Учеб. пособие.— 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. школа, 1979
8. Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации. М.:«Высшаяшкола», 1988
9. Лингвистический энциклопедический словарь. — М. : «Советскаяэнциклопедия», 1990.
10. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960
11. Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков. М.: Изд-воНаука, 1977
12. Потапова Р.К. Просодия, просодика, просодемика. //Просодиятекста: Тез. докл. метод. конференции. — М., 1982.
13. Реформатский, А. А. Введение в языковедение. М. : АспектПресс, 2003

14. Реформатский, А. А. Прологомены к изучению интонации // Березин, Ф. М. История советского языкознания : некоторые аспекты общей теории языка. М. : Высш. шк., 1981
15. Реформатский, А.А. Фонологические этюды : сборник / А.А. Реформатский. – Москва : Наука, 1975.
16. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь лингвистических терминов. — М.: «Просвещение», 1976
17. Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1982.
18. Светозарова, Н. Просодическая организация высказывания и интонационная система языка. 1983// <https://www.dissercat.com/content/prosodicheskaya-organizatsiya-vyskazyvaniya-i-intonatsionnaya-sistema-yazyka>
19. Соколова, М. А. Теоретическая фонетика английского языка. М. : ВЛАДОС, 2006
20. Солнцев, В. М. Язык как системно-структурное образование. М. : Наука, 1977
21. Торсуева И.Г. Интонация // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
22. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Пер. с нем. А. А. Холодовича; Подред. ... Л. А. Касаткина. — 2-е изд. — М. : Аспект-Пресс, 2000
23. Якобсон, Р. Фонология и её отношение к фонетике // Новое в лингвистике. М. : Прогресс, 1962. Вып.2.

Ключевые слова: словесное ударение, суперсегментная единица, просодия, интонация, интенсивность, тон, фонетика

Key words: word stress, supersegment unit, prosody, intonation, intensity, tone, phonetics

WORD STRESS AS AN ELEMENT OF THE PROSODIC SYSTEM SUMMARY

Nowadays, along with the segmental elements of speech, the study of suprasegmental means is especially important. Although the emphasis on words as an element of prosody is studied on the material of different languages, both in general linguistics and in Turkic studies, there are still theoretical and methodological problems and disputes in this regard. The article analyzes scientific views on the place and position of verbal stress, which is one of the important elements in the prosody system of language, the similarities and differences with the intonation system formed using the same parameters, clarifies the understanding of these terms.

УДАРЕНИЕ СЛОВ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРОСОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕЗЮМЕ

В наше время наряду с сегментарными элементами речи особенно актуально изучение суперсегментарных средств. Хотя акцент на словах как элементе просодии изучается на материале разных языков, как в общей лингвистике, так и в тюркологии, в этом отношении все еще существуют теоретические и методологические проблемы и споры. В статье анализируются научные взгляды на место и положение словесного ударения, являющегося одним из важных элементов в системе просодии языка, сходства и различия с интонационной системой, сформированной с использованием тех же параметров, уточняется понимание этих терминов.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova